

ФИЛОЛОГИЯ, ПЕДАГОГИКА

Абакирова Асель Байызбековна

БАШКАРУУ БАЙЛАНЫШЫ АРКЫЛУУ УЮШУЛГАН ЭТИШТИК СӨЗ
АЙКАШТАРЫ

Абакирова Асель Байызбековна

ОРГАНИЗОВАННЫЕ ЧЕРЕЗ УПРАВЛЕНИЕ СВЯЗИ ГЛАГОЛЬНЫЕ
СЛОВСОЧЕТАНИЯ

Abakirova Asel Baiyzbekovna

ORGANIZED BY MANAGEMENT OF COMMUNICATION VERB COMBINATIONS

УДК 413.0

Бул илимий макала кыргыз тилиндеги синтаксистик байланыш, башкаруу байланышы аркылуу уюшулган этиштик сөз айкаштары жана алардын түрлөрүнө арналган.

В научной статье выявлены синтаксические связи, глагольные словосочетание и их виды организованное управление связи кыргызском языке.

In the scientific article the syntax ligament, verb phrase and their organized forms of communication management in Kyrgyz language.

Өзөктүү сөздөр: синтаксис, синтаксистик байланыштар, этиштик байланыш, сөз, сөз айкашы, байланыштар, байланыштын түрлөрү, башкаруу байланышы, табыш жөндөмө, багындыруучу компонент ж.б.

Ключевые слова: синтаксис, синтаксические связи, глагольные связи, слова, выражения, словосочетание, связи, типы связи, связи управление, винительный подеж, подчинительный компонент и т.д.

Keywords: syntax, syntactic links, verbal communication, speech, expression, phrase, communication, types of communication, communication management, accusative podezh, podchinnitelny component, etc.

Кыргыз тилинин синтаксисинин көп сандаган актуалдуу проблемасы, сөз айкашы жөнүндөгү алардын өз ара байланышы жөнүндөгү маселелер ушул мезгилге чейин тереңдетилип, кеңири изилденген эмес. Сөз айкашындагы синтаксистик байланыштын түрлөрүн изилдөөдө сүйлөмдүн ички курулушун терең талдоого, тилдин грамматикалык түзүлүшүн үйрөнүүгө шарт түзүп берет. Сөз айкашынын проблемаларын изилдөө, сүйлөмдүн синтаксисти үйрөнүү үчүн теориялык жана практикалык иштерди түзөт.

Тил коомдун мүчөлөрүнүн бири-бири менен катнаштырууда, пикир алышууда байланыштыруунун негизги формасы катарында сүйлөмдү пайдаланат. Анткени сүйлөм ар

бир тилдин закону боюнча грамматикалык жактан уюштурулган речтин бирдиктүү бир бөлүгү болуп эсептелет да, адамдын ой-пикирин тилдик материалдын базасында уюштуруп, аны башкаларга билдирүүдө эң башкы ролду ойнойт. Ал эми сүйлөмдүн өзү болсо, сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын тизмегинен турат. Демек, сүйлөм түзүүдө сөздөр маанисине карай жана ошол тилдин синтаксистик эрежелери боюнча айрым синтаксистик топко, сөз айкашына биригишет да, ал сөз айкаштары өз ара бири-бири менен байланышып, бирдиктүү бир сүйлөм түзүлөт.

Сөз айкаштары толук маанидеги эки же андан көп сөздүн өз ара байланышынан түзүлөт да, ал сөздөрдүн экинчисине маани жагынан жана грамматикалык жактан багынып турат. Демек, тилдеги сөздөр каалаган сөздөрү менен эле туш келди байланыша бербейт, ар бир сөз өзүнүн ички маанисине карай белгилүү бир топтогу сөздөр менен гана байланышып, сөз айкашын түзө алат. Башкаруу байланышы, негизинен, этиштик сөз айкашына мүнөздүү болсо да, айрым учурларда атоочтук сөз айкашынын багындыруучу компоненти ар кандай абалды билдирүүчү зат атоочтордон, сапаттык сын атоочтордон же *бар, жок* деген сөздөрдөн болсо, алардын багыныңкы компоненти да мейкиндик жөндөмөлөрүнүн бирине келип айкашат: *ишине нааразы, сизге уят, мугалимдерге ырахмат, мага керек, менде бар, сенде жок, кимде бар*. Этиш сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү сөз айкашынын багындыруучу түгөйү болуп келгенде, өзүнүн лексикалык маанисине ылайык багыныңкы компоненти барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн бирине келтирип, башкаруу жолу менен байланышат. Мындай учурда этиштик сөз айкашынын түгөйлөрүн байланыштыруучу негизги каражат жөндөмө мүчөлөрү болуп эсептелет: *чөп чабуу, бакка чыгуу, ишке келүү, шаарда окуу, студенттерден суроо*.

Этиш сөздөр сөз айкашынын багындыруучу түгөйү болгондо, ага жандоочтук айкаштар багыныңкы компонент катары келет да, сөз айкаштары кеңири уюшулат: араба менен жөнөө, алыска чейин баруу, цирктин алдынан кездешүү, шаардын тушуна келүү. Этиштик сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйү этиш сөздөрдөн болуп, багыныңкы түгөйү башка сөз түркүмдөрүнөн турат. Башкаруу байланышы аркылуу этиштик сөз айкаштары төмөндөгүдөй уюшулат:

1. Табыш жөндөмөсүндөгү сөздү багындырган этиштик сөз айкаштары. Кыргыз тилинде табыш жөндөмөсү мүчөлүү, кээде мүчөсүз айтылат. Табыш жөндөмө мүчөсүз айтылганда ал жөндөмөдөгү сөз сырткы түрү жагынан атооч жөндөмөсү сөзгө окшош келет: М: *Асан китеп алды. Балдар тил үйрөндү*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкы табыш жөндөмөдөгү *ат атоочтон болгон сөз айкаштары*. Этиштик сөз айкашынын табыш жөндөмөдөгү багыныңкы компоненти, буга чейинки көрсөтүлгөндөй, көбүнчө зат атоочтон болот. Ушуну менен бирге, ат атоочтун бардык түрлөрү да табыш жөндөмөдө туруп, этиштик сөз айкашын уюштурууга активдүү катыша алат. Мындай сөз айкаштары да, грамматикалык мааниси жагынан жалпы жолунан тике объектилик катышты билдирет: *ошону бүтүрүү, өзүн сыйлоо, сизди күтүү ж.б.*

Багындыруучу компоненти этиш, багыныңкысы табыш жөндөмөдөгү субстандидвешкен *сын атоочтон болгон сөз айкаштары*. Этиштик сөз айкашынын табыш жөндөмөдөгү

багыныңкы компоненти субстантивдешкен сын атоочтордон болот. М.: *Жакшыны сөз өлтүрөт, жаманды таяк өлтүрөт.*

Багындыруучу компоненти этиш, багыныңкысы табыш жөндөмөдөгү *сан атоочтон болгон сөз айкаштары*. Абстрактуу маанидеги сан атоочтор жана анын субстантивдешкен бардык түрлөрү табыш жөндөмөдөгү багыныңкы компонент катары келет. Мындай составдагы сөз айкаштары мааниси жагынан сан өлчөмдүк катышты билдирет. М.: Ондү жыйырмага кош. Ошол күнү Калбү тууй турган уйлардан *сегизди бөлдүрүп алды*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкы компоненти табыш жөндөмөдөгү *атоочтуктардан болгон сөз айкаштары*. Сөз айкашынын табыш жөндөмөдөгү багыныңкы компоненти катары атоочтуктар, анын затташкан түрү да келет. Мындай структурадагы этиштик сөз айкаштары аракеттик, кыймылдык маанидеги объектиге түздөн-түз багыттангандыгын билдирет. М.: Карга көргөнүн *чокуйт*, молдо *билгенин окуйт*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы табыш жөндөмөдөгү *кыймыл атоочтордон болгон сөз айкаштары*. Кыймыл атоочтор да табыш жөндөмөдө туруп, сөз айкашына багыныңкы компонент болуп келет, грамматикалык мааниси боюнча процесс багытталган кыймыл-аракетти атап көрсөтөт. М.: Ал ачкыч колунарада турса, андан *пайдаланууну билбейсиңер*.

2. *Барыш жөндөмөдөгү сөздү багындырган этиштик сөз айкаштары*. Мындай сөз айкаштарынын биринчи компоненти, жалпы жолунан алганда, кыймыл-аракет багытталган кыйыр объектини билдирет. Ошону менен катар компоненттеринин семантикалык өзгөчөлүктөрүнө карай ар түрдүү маанилик оттенкторду да туюндурат.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы барыш жөндөмөдөгү *ат атоочтон болгон сөз айкаштары*. Ат атоочтор мааниси боюнча көпчүлүк учурда конкреттүү заттардын, кээде сын, сан атоочтордун ордуна колдонулгандыктан, анын катышуусу менен уюшулган сөз айкаштары көбүнчө объектилик катышты билдирет да, туюндурган маанисин, негизинен, багыныңкы компоненти барыш жөндөмөдөгү зат атоочтон болгон этиштик сөз айкаштарынын мааниси менен бирдей келет. М.: *Мага жиберип жибергин, өзүнө жолуктум, эч кимге айтпады*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы барыш жөндөмөдөгү субстантивдешкен сын атоочтордон болгон сөз айкаштары. Сын атоочтор субстантивдешкенде барыш жөндөмөдө турат да, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга катышат. Мындай составдагы сөз айкаштарынын компоненттери өз ара кыйыр объектилик катышта болот: Акмакка айткан, акылдууга айткан. *Абийирдүүгө ажалдуу кийик жолугат*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы жөндөмөдөгү *сан атоочтон болгон сөз айкаштары*. Абстрактуу маанидеги сан атоочторго, ошондой эле субстантивдешкен сын атоочторго да барыш жөндөмөлүк мүчөсү жалганып, этиштик сөз айкаштарына багыныңкы компонент болуп келет. М.: Нанды *үчкө бөлдү*. Билген *миңди башкарат*, билбеген *миңге кошулат*. *Кырка жетти. Он алтыга толду, жетимишке жакындап калдым*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы барыш жөндөмөдөгү *атоочтуктардын болгон сөз айкаштары*. Барыш жөндөмөдөгү атоочтуктар катышып, этиштик сөз айкаштары уюшулат. Мындай составдагы сөз айкаштары, жалпысынан, аракеттин кыймылдык

маанидеги кыйыр объектиге багытталгандыгын туюндурат. М.: Отургандарга бир сыйра көз жүгүрттү.

Эгерде сөз айкашынын багындыруучу компоненти ар түрдүү психикалык кубулушту билдирүүчү этиштерден болсо, багыныңкы компоненти ошол ар кандай ички сезимдин пайда болушуна себепчи болгон объектини көрсөтөт: *келгенине өкүнүү, көргөнүнө таң калуу, турганына кубануу.*

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы барыш жөндөмөдөгү *кыймыл атоочтон болгон сөз айкаштары*. Барыш жөндөмөдөгү кыймыл атоочтун катышуусу менен түзүлгөн сөз айкаштары көбүнчө аракет багытталган кыймылдык маанидеги кыйыр объектини билдирет. М.: *Билим алганга тырышты, бычууга камдалып, билүүгө тырышыңыз.*

3. *Жатыш жөндөмөдөгү сөздү башкарган этиштик сөз айкашы*. Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы жатыш жөндөмөдөгү *зат атоочтон болгон объектилик катыштагы сөз айкаштары*. (*Жатыштагы зат атооч – этиш*). Жатыш жөндөмөдөгү сөз катышып уюшулган этиштик сөз айкаштары айрым убактарда объектилик катышты да туюндурат. Мындай учурда сөз айкашынын биринчи компоненти конкреттүү маанидеги зат атоочтордон болот. Андай сөз айкаштары, негизинен, объектилик катышты билдирсе да, кээде алардын айрымдарында, аз да болсо, мейкиндик маанинин оттогоу да бардай сезилип турат. Алардын биринчи компоненти катары келген сөз өзүнчө турганда мейкиндикти эмес, объектини эле билдирет. Качан гана ал сөз айкашынын тутумунда келгенде, өзүнө уланган жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн маанилик өзгөчөлүгүнө карай азыраак мейкиндик мааниге да ээ болуп тургандай көрүнөт. Бирок, канткен менен да, аларда мейкиндик мааниге караганда объектилик катыштагы сөз айкаштарына кирет.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы жатыш жөндөмөдөгү субъективдешкен *сын атоочтон болгон сөз айкаштары*. Сын атоочтор затташкан мааниде колдонулган, жатыш жөндөмөдө туруп, этиш менен байланышын, этиштик сөз айкашын уюштурууга катышат. Мындай сөз айкаштары объектилик катышты билдирип, кандайдыр бир белгинин кимде, эмнеде экендигин көрсөтөт. Бирок бул составдагы сөз айкаштары да тилибизде өтө аз учурайт. М.: *Жаманда намыс болбойт, соргокто уят болбойт*. Нускалуу сөздөр *акылдууда болот*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы жатыш жөндөмөдөгү субстантивдешкен *сан атоочтон болгон сөз айкаштары*. Сан атоочтор субстантивдешкенде, табыш жөндөмөдө туруп, этиштик сөз айкашта багыныңкы компонент болуп келет. Эгерде субстантивдешкен иреттик сан атооч конкреттүү заттык мааниде колдонулса, сөз айкашы объектилик катышты туюндурат: *Онунчуда окуйбуз, экөөндө бир, экинчиде жок*. Эгерде сөз тизмегинин тутумундагы сан атооч адамдын жатыш жана убакытты билдирүүчү ат атоочтордун ордуна колдонулса, анда сөз айкашы кыймыл-аракеттин болгон мезгилин билдирет: *Кырк жетисинде өлдү, отуз беште жолукса, он экиде чыгып, сегизде араң келди*.

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы жатыш жөндөмөдөгү *кыймыл атоочтордон болгон сөз айкаштары*. Кыймыл атоочтор жөнүндө мүчөлөр менен өзгөрө берери белгилүү. Ошол себептүү алар жатыш жөндөмөдө туруп, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга катыша берет. Экинчи компоненти, негизинен, статикалык маанидеги

этиштерден жана кээ бир кыймыл этиштерден болот. Мындай структурадагы сөз айкаштарынын биринчи компоненти кандайдыр бир иш болуп өткөн аракет процессин кыйыр объект катары көтөрөт. *Өнүгүшүндө болду, чөп чабууда кыйналды ж.б. жер бөлүштүрүүдө келген.*

4. *Чыгыш жөндөмөдөгү сөздү багындырган этиштин сөз айкашы.* Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы чыгыш жөндөмөдөгү *зат атоочтон болгон объектилик катыштагы сөз айкаштары.* *Кепеңерден алыстасыңар, үйдөн бездирди, ашпозчудан кеттим.*

Багындыруучу компонент – этиш, багыныңкысы чыгыш жөндөмөдөгү *ат атоочтон болгон сөз айкаштары.* Биринчи компоненти бирөө тарабынан ар түрдүү маанисинен алынган объектини көрсөтөт: *Кимден үйрөнгөнсүң? ушундан бир билдик, андан жазганын, мындан кутулуш керек.*

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы чыгыш жөндөмөдөгү субстантивдешкен *сын атоочтон болгон сөз айкаштары.* Сын атоочтор субстантивдешкенде конкреттүү заттык маанини туюндурат. Ошондуктан чыгыш жөндөмөдөгү субстантивдешкен сын атооч багыныңкы компоненти болуп, сөз айкаштары дайыма объектилик катышты билдирет. Мындай структурадагы сөз айкаштарынын туюндурган мааниси биринчи компоненти чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон этиштик сөз айкаштарынын билдирген маанилери менен бирдей. Биринчи компоненти кандайдыр бир нерсени пайда кылган объектини көрсөтөт: *Жамандан тон кийсе, тойдон доолайт. Ак көңүлдөн арамдык чыкпайт.* Биринчи компоненти ар түрдүү ички сезим менен байланышкан объектини туюндурат: *Жамандан жазган, иштен ыйлап.* Багыныңкы компоненти субъект алыстаган, чектеген, кутулган объектини билдирет. М.: *Бекерден теңирим безер. Мастан жинди качып кутулуптур.*

Багындыруучу компоненти – этиш, багыныңкысы чыгыш жөндөмөдөгү *сын атоочтон болгон сөз айкаштары.* Абстрактуу маанидеги сан атоочторго, же субстантивдешкен сан атоочторго чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү жалганып, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга катышат. Мындай моделдеги сөз айкаштары тутумундагы сөздөрдүн семантикасына карай жалпы жолунан сандык, объектилик катышты билдирет да, биринчи компоненти белгилүү бир сан же сандык маанидеги башка бир нерсе алынган сандык объектини көрсөтөт. Багындыруучу түгөйү *ал, бер* ж.б. деген этиштерден болот. М.: *Жүзүнөн жетимиштен козу алдым. Ар биринен эки килодон жүн бердим.*

Багындыруучу түгөйү – этиш, багыныңкысы чыгыш жөндөмөдөгү *кыймыл атоочтордон болгон сөз айкаштары.* Атоочтуктар да чыгыш жөндөмөдө туруп, багыныңкы компонент катары келип, этиштик сөз айкаштарын уюштурууга катышат. Эгерде сөз айкашынын тутумундагы атоочтук субстантивдешип, заттык мааниде келсе, анда сөз айкашы объектилик катышты билдирет. Туюндурган маанилери багыныңкы компоненти чыгыш жөндөмөдөгү зат атоочтон болгон сөз айкаштарынын берген маанилери менен бирдей келет. М.: *Каттагандардан кабар бере жүр!* Мында сөз айкашы кыймыл-аракеттин ким аркылуу болорун билдирип турат.

Жыйынтыктап айтканда, сөз айкашы менен сүйлөм экөө тең синтаксистик категорияларга кирет, экөөсү тең синтаксистин изилдей турган объектиси болуп эсептелет. Эки

категориянын ортосунда жалпылыктар кездешип, бири-бири менен тыгыз байланышта. Сөз айкашы дайыма сүйлөмдүн тизмегинде гана уюшулат. Сүйлөмдүн сырткары туруп, кээде сөз айкашы адамдарды өз ара пикир алыштыруу ишине катыша албайт. Сөз айкашындагы багыныңкы сөз экинчи орунга келип, предикаттык милдетти да аткарып калат.

Колдонулган адабияттар:

1. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском литературном языке. М., 1955
2. Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. Ф., 1958
3. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары. Ф., 1978

Рецензент: ф.и.д., проф. Маразыков Т. С.

Абакирова Асель Байызбековна

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ СЫН АТООЧТОР МЕНЕН ТАКТООЧТОРДУН
ОКШОШТУКТАРЫ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Абакирова Асель Байызбековна

**ОСОБЕННОСТИ И СХОДСТВО ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ И НАРЕЧИЙ В
КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Abakirova Asel Baiyzbekovna

**SIMILARITY AND FEATURES OF ADJECTIVES AND ADVERB IN THE KYRGYZ
LANGUAGE**

УДК 81.282 2: 811.512.154

Бул илимий макалада кыргыз тилиндеги сын атоочтор менен тактоочтордун окшоштуктары менен жакындыктары жана өзгөчөлүктөрү менен айырмачылыктарын ачып көрсөтүүгө аракеттер жасалган.

В научной статье выявлены близость и сходство, различие и особенности имен прилагательных и наречие в кыргызском языке.

In the scientific article the proximity and similarity, difference and features of adjectives and adverb in the Kyrgyz language.

Өзөктүү сөздөр: грамматика, морфология, сын атооч, тактооч, даража категориясы, зат атооч, этиш ж.б.